

לאום, דת ומגדר – פרספקטיבות מקומיות על הצטלבותיות והשלכותיה

בקי קוק | אילת הראל
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תניא ציון-וולדקס
האוניברסיטה העברית ירושלים

גיליון זה מוקדש לעיון מעמיק בנקודות ההשקה, החפיפה וההתנגשות הסוערות בין לאום, דת ומגדר, ובהרחבה אף מעמד ואתניות, בהקשר המקומי הסבוך שבו אנו חיים. דת, לאום ומגדר אינם ניתנים להפרדה – ברמה המושגית הם נבנים הדדית וברמה הפוליטית וברמת החוויה היום-יומית מתקיימת ביניהם אינטראקציה (הרצוג, Herzog and Braude, 2009; 2014). גיליון זה עוסק בשאלה: כיצד הצטלבותיות בין דת, מגדר ולאום מכוננות תצורות שונות של כוח, זהות, משמעות, מבנים וגבולות חברתיים וסימבוליים? כיצד ההצטלבותיות יוצרות הזדמנויות או חסמים לשוויון מגדרי ולאזרחות מלאה עבור נשים שונות החיות כאן בעת הזו? המאמרים דנים במגוון מקרי בוחן הנתועים במציאות הישראלית/פלסטינית המורכבת. נקודת המוצא היא הצטלבותיות ומגוון, והמאמרים בוחנים את הדרכים שבהן קטגוריות חברתיות-פוליטיות, זהויות ואסטרטגיות פעולה מתעצבות היום בישראל, בדגש על חוויות החיים של נשים יהודיות (חילוניות, מסורתיות, חרדיות ודתיות, אשכנזיות ומזרחיות) וערביות פלסטיניות (דרוזיות, בדואיות ומוסלמיות). הגיליון מתבונן במארג החברתי ובמערך המדינתי הישראלי מן השוליים, תוך הרהור בשאלה האפיסטמית, הפוליטית והאתית – מה מתגלה כאשר שמים במרכז התמונה את השוליים, או כאשר מתבוננים במרכז מנקודת המבט של השוליים? במקום להציג תמונת מצב סטטית, המאמרים בגיליון מתמקדים בתמורות, במתחים ובדינמיקות, ומבקשים לברר כיצד מתחולל שינוי ביחסים בין קבוצות שונות לבין עצמן, וגם ביחסים בינן למדינה.

הגיליון חושף מנגנונים שמהווים כיום חסמים משמעותיים או פתחים לשינוי. עומק במבני הכוח המגדריים, הלאומיים והתרבותיים-דתיים, על מגוון הזיקות ביניהם. התופעות הנחקרות מתקיימות במקביל במרחב המקומי העכשווי אך רובן טרם נחקרו,

ובודאי שלא נידונו זה לצד זה. אנו מאמינות שהניתוח שלהן רלוונטי גם מעבר לגבולותיה של ישראל, ותורם לדיון על מגדר, דת ולאומיות במרחב המזרח-תיכוני בפרט ובעולם בכלל. למשל, אף שיש נטייה לראות בישראל מקרה בלעדי, או לחלופין ליישם על המקרה הישראלי מודלים תיאורטיים שפותחו בהתבסס על מדינות מערביות, חלק מהמאמרים בגיליון מנתחים את ישראל תוך הצבתה בהקשר המזרח-תיכוני (**הווארי, בן-שטרית**), ואחרים מראים שמבני חשיבה וכוח מערביים הגמוניים מקבלים תפנית ותצורה ישראלית ייחודית (**נגר-רון, ציון-וולדקס**).

החידוש שבגיליון זה מתבטא אפוא במספר היבטים: ברמת התרומה האמפירית, כלל המאמרים בגיליון עוסקים במקרי בוחן שטרם נחקרו דיים, אם בכלל, וחושפים בפני הקוראת עולמות תרבותיים, חוויות חיים, נקודות מבט ואתגרים לא מוכרים. המרחב המקומי מתגלה כעשיר ביותר – למפגש בין דת, מגדר ולאום יש השלכות מהותיות על אנשים החיים במדינה, וישראל היא זירה קטנה וצפופה שמאופיינת בריבוי כוחות, מגמות מנוגדות וקבוצות מגוונות. חקר המקרה הישראלי על גווניו גם חושף קווי דמיון ושוני שמהווים בסיס להשוואה למדינות אחרות. מכאן שהקריאה המורכבת של הנוף הפוליטי, הדתי והממוגדר בישראל שגיליון זה מספק יכולה לדעתנו לתרום לידע המקומי והבין-לאומי כאחד.

ברמה הדיסציפלינרית, המאמרים יונקים מפרספקטיבות שונות, בכלל זה מדע המדינה, מגדר, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה ומשפטים. החוקרות משקפות גם מגוון רחב של מיקומים וזהויות בחברה הישראלית, וההתבוננות המגוונת הזו מסייעת להן להאיר תופעות מזוויות שונות ולעיתים לא שגרתיות. החוקרות מייצגות גם גישות אפיסטמולוגיות ומתודולוגיות שונות, אם כי לכולן משותפת המחויבות להפעלת מבט מגדרי ביקורתי הן על המציאות והן על הידע המחקרי הקיים. הדחף ליצירת הגיליון נבע בין היתר מהרצון לתת במה משותפת למגוון הקולות הפמיניסטיים הללו, והבחירה המכוונת לפרסם בשפה העברית (ולתרגם, ולו באופן חלקי, לשפה הערבית) נועדה להנגיש את שאלות המחקר הללו לקהל קוראים. ות מקומי, ובפרט לסטודנטיות. ולתלמידי מחקר. כעורכות הגיליון אנו רואות חשיבות רבה בעידוד שיח בין חוקרות. מקומיים על המרחב הישראלי/פלסטיני על כל גווניו ומורכבותו – בתקווה להעמיק, להרחיב ולגוון את הידע הביקורתי בסוגיות הללו ולייצר שפה משותפת שבאמצעותה אפשר לדון ואף לפעול.

גם ברמה התיאורטית יש בגיליון מן החידוש. במאמר שסוקר את חקר המגדר בישראל בתחילת המאה ה-21, ששון-לוי ומשגב (2017) טוענים, בין היתר, כי אם בעבר הושם דגש על מדינת הלאום כציר מרכזי המכונן את יחסי המגדר, כיום חקר המגדר מתעצב בעיקר ביחס לצירים של ניאוו-ליברליזם וניאו-קולוניאליזם. עוד הם טוענים שההתפצלות של תנועות נשים לקבוצות זהות, כפי שמשתקף גם במחקר על

אודותן, מעקרת את הפוליטי ומשרתת הפרטה ניא-ליברלית של זהות. לעומת זאת, רבים מהמאמרים בגיליון זה משיבים הן את מדינת הלאום והן את הפוליטי לתוך הדיון, תוך הכרה בממדים של שונות אך גם של יחסי גומלין בין קבוצות שונות: למשל, בחינה מחודשת של מושג הביטחון (קוק והראל) ושל היחס למרחב מקודש ולאומי (בן-שטרית), מבט "מלמטה" על זיקות בין הלאומי לאישי (הווארי; פוקס, רוסמן-סטולמן והלפרין-קדרי), בחינת האפשרות לסולידריות בין תנועות שונות בעידן של פוליטיקה זהויות (ציון-וולדקס) ואיתור ממדים דתיים ואתניים סמויים בשוק העבודה (ברכאת; נגר-רון). מכלול המאמרים, והעמדת מקרי הבוחן זה לצד זה, מפנים מבט מורכב אל ההקשר הניאו-ליברלי, הניאו-קולוניאליסטי והאתנו-לאומי של המרחב המקומי, ואל האופן שבו מתעצבים בו יחסי המגדר בכלל והפוליטיקה שנונים עושות בפרט.

הכתיבה המחקרית הקלאסית העוסקת בשאלות של "דת ומדינה" בישראל נוטה להתמקד בעיקר בסוגיות משפטיות ופוליטיות (ליבמן, 1977; Don-; Hassner, 2003; Yihya, 2005), ולרוב מניחה במרכז הדיון את האוכלוסייה היהודית (Karayanni, 2020) מבלי לייצר הבחנות מספיקות בתוכה. גיליון זה מציע שלושה דגשים חדשים שמרחיבים את המבט על הסוגיות הללו: ראשית, הוא מניח במרכז הדיון על דת ולאומיות, פוליטיקה ומדינה את שאלת המגדר. שנית, הוא מרחיב את ההתבוננות כך שתכלול הן את קבוצת הרוב והן את קבוצות המיעוט, במטרה להימנע מהצגה מונוליטית ולתת ביטוי למגוון הפנימי הקיים בתוך האוכלוסייה היהודית ובתוך זו הערבית. שלישית, הגיליון מציג את הזיקות שבין דת, מגדר ולאום כנקודות מפגש דינמיות ותלויות הקשר. כלומר ברמה התיאורטית, הניתוח הרב-תחומי שבא לידי ביטוי לאורך הגיליון מציף כיוונים תיאורטיים עשירים להבנת ההצטלבויות בין לאום, דת ומגדר – וכן מעמד ואתניות – באופן שמסייע לפרק קטגוריות והבחנות בינאריות בין מרכז לפריפריה, בין הגמוניה למיעוט, בין דת לחילוניות ובין ביטחון לחוסר ביטחון. המאמרים אף תורמים לניתוח היבטים השונים של כוח המדינה ומעודדים דיסאגרגציה תיאורטית של המדינה והעוצמה המדינית.

▲ בין מגדר ולאום

ההצטלבות בין מגדר ולאום היא חוט מקשר מרכזי בין שלל המאמרים בגיליון. בהקשר זה חשוב לציין שהספרות על אודות הלאומיות המודרנית התפתחה מאוד במהלך חצי המאה האחרונה. החל מהופעתם המכוננת של שני ספרים – **קהילות מדומיינות** של בנדיקט אנדרסון (1999) ו**לאומים ולאומיות** של ארנסט גלנר (1994), הספרות על לאומיות מילאה את מדפי הספריות במגוון עשיר של מחקרים, הן תיאורטיים והן היסטוריים-אמפיריים. ספרות ענפה זו הייתה בין הראשונות שחרתו על דגלן את הרב-תחומיות כאשר חוקרים מתחומי הסוציולוגיה, האנתרופולוגיה, הספרות, הפוליטיקה והבלשנות (Tambini, 1998; Boyer and Lomnitz, 2005; Mylonas and Tudor,)

Deutch, 1953; Smith,) הצטרפו לספרות ההיסטורית המבוססת יותר (2021 עד מהרה החלו להופיע ספרים שמביטים על הלאומיות דרך הפריזמה של מגדר (Golan, 1997). דניז קנדיוטי (Kandiyoti, 2000) מבחינה בין שתי גישות רווחות לחקר הקשרים בין מגדר ולאום. הגישה הראשונה מתמקדת בעיקר בתפקידן של נשים בהתפתחות תודעה לאומית וכשחקניות חברתיות ופוליטיות במסגרת מאבקים לאומיים ותנועות לאומיות (Najmabadi, 1997). הגישה השנייה תופסת מגדר בהקשרים רחבים יותר, שכוללים את מכלול הקשרים שמיצרים זהויות נשיות וגבריות, ואז בוחנת אותם בהיבט של יחסי הכוח בחברה. במסגרת גישה זו יש מחקרים שבוחנים ייצוגים של נשים ונשיות בשיח הלאומי ובודקים כיצד ייצוגים אלה מכוננים זהויות לאומיות (Yuval-Davis and Anthias, 1989), לצד מחקרים שמתמקדים בנשים כשחקניות חברתיות ובהשפעה שלהן על תהליכים לאומיים ואתניים. כאן חשוב לציין את מחקריהן פורצי הדרך של נירה יובל דייוויס ופלויה אנט'יאס (Yuval-Davis, 1993; Anthias, 2002), שהצביעו על מספר דרכים שבהן נשים משתתפות בתהליכים אלה – כשחקניות מרכזיות בהבניה של מרחבים תרבותיים, אידאולוגיים ואף ביולוגיים. מאמרה המכונן של ניצה ברקוביץ (1999), שקשר בין מדיניות ילודה, הבניית הלאום ואינטרסים מדינתיים בהקשר הישראלי, שייך ללא ספק לגישה זו.

המאמרים בגיליון הנוכחי תורמים תרומה חשובה לדיונים מרכזיים אלה על הקשר בין מגדר, הבניית הלאום ותפקידה של המדינה. מאמרן של **קוק והראל** מציע שלמדינה יש תפקיד מרכזי בהבניית תפיסת הביטחון האונטולוגי של אזרחיה. החוקרות מתמקדות במדיניות המדינה כלפי תופעת הפוליגמיה, ומציעות שמרכיב מרכזי בהבניית המדיניות קשור לתפיסות לאומיות אידיאולוגיות. המחברות מראות שהפרקטיקות שבאמצעותן המדינה יוצאת להגנה על נשים בכלל ועל נשים מקהילות מיעוט לאומיות ודתיות בפרט הופכות להיות חלק מהנרטיב הלאומי-מגדרי שמדינות מספרות לעצמן על ביטחון וחוסר ביטחון אונטולוגי. מזווית נוספת, מאמרה של **הווארי** על פמיניסטיות פלסטיניות מציע שאי-אפשר להבין את הפוליטיקה של הפמיניסטיות הפלסטיניות מבלי להבין כי זירת הפעילות שלהן ממוקמת במדינת לאום – מדינת ישראל היהודית – ובמובן זה הן כולאות בין הפטיש של בתי הדין הרעיים והנוצריים לסדן של המדינה היהודית. את גבולותיה של פוליטיקה מגדרית זו קובעות האינטראקציה בין מבנה הכוח הפטריארכלי לזה הדתי, הפוליטיקה של המדינה הלאומית-יהודית והסוכנות הנשית הפלסטינית המתנגדת. **ברכאת** מבצעת ניתוח מזווית שונה, ומתמקדת במעמדן של נשים דרוזיות בחברה הישראלית ובהתמודדויות שלהן מול קהילתן מצד אחד ומול המדינה האתנו-לאומית מצד אחר. במסגרת הניתוח שלה עומדת ברכאת על ההשפעה של המדינה ושל מדיניות פוליטית אתנו-לאומית על הגורמים המעודדים והמעכבים את מתן הלגיטימציה בשיח הדתי לשילובן של נשים דתיות אדוקות באקדמיה ובתעסוקה

המאפשרת השתכרות מיטבית. **ציון-וולדקס** מנכיחה במאמרה, בין השאר, את הדמיון שנוצר בין נשים חרדיות לערביות מבחינת המיקום השולי שלהן ביחס למדינה, מחד גיסא, ואת השונות ביניהן בשל המרכזיות של האתנו-לאומיות ובשל אופייה היהודי של המדינה, מאידך גיסא. **נגר-רון** בוחנת במאמרה את ההשלכות המגדריות של המפגש בין שני הגיונות – ניאו-ליברליזם ואתנוקרטיה – שפועלים בשוק העבודה הדרומי של ישראל, ומציעה שהשילוב ביניהם מסביר את ההתמשכות העיקשת של אי-השוויון האתנו-מגדרי בנגב.

חלק ניכר מהעיסוק האקדמי בקשר בין מגדר ולאומיות מתמקד בקבוצות מיעוט. גם בהקשר זה ניתן לאתר שתי גישות תיאורטיות רווחות. האחת היא גישת הרב-תרבותיות, שמבקשת להעמיד במוקד המחקר את המאפיינים התרבותיים הייחודיים של קהילות מיעוט ואת מקומן הייחודי של נשים בקהילות אלה (אוקין, 1998; Kymlicka, 1995). מחקרים בגישה זו מתמקדים לרוב בנייתו של פרקטיקות תרבותיות ובמחלוקות שמתפתחות סביב פרקטיקות אלה כאמצעי להבנת יחסי הכוח הלאומיים בתוך החברה הרחבה. בהקשר זה מחקרים רבים דנו בסוגיות שקשורות במיוחד לנשים מקהילות מיעוט מוסלמיות בעולם, כגון פוליגמיה, חיג'אב ומילת נשים (למשל Cohen-Almagor, 2022). גישה אחרת, גישת ההצטלבותיות, בוחרת לדון במקומן של נשים מקבוצות מיעוט תוך דגש על ההצטלבות של יחסי כוח בחברה, כגון יחסי כוח מעמדיים, דתיים וכלכליים, עם יחסי כוח מגדריים, ובוחנת את מציאות החיים המורכבת שהצטלבות זו מייצרת. גישה זו התפתחה מתוך המחקר הביקורתי על יחסי גזע בארצות הברית, תוך ניסיון להבין בצורה ברורה ומדויקת יותר את מצבן הייחודי של נשים אפריקאיות-אמריקאיות ולדרוש מהמדינה הכרה בצרכים הייחודיים הנובעים מההמיקום השולי הכפול שלהן (Crenshaw, 1991).

מאמרים רבים בגיליון הנוכחי מתמקדים בנשים מקבוצות מיעוט תוך שימת לב לשאלות של רב-תרבותיות והצטלבותיות. המאמר של **ציון-וולדקס** טוען כי אף שהפמיניזם החרדי נמצא בראשית דרכו, מדובר בתנועה בעלת מאפיינים ייחודיים שנובעים מההצטלבות בין דת, מגדר, לאום, אתניות ומעמד בישראל. כדי להבין תופעה זו לעומקה יש להביא בחשבון את האופנים השונים שבהם כל קטגוריה מצטלבת עם השנייה. המאמר מראה שלא ניתן לקטלג את התנועה הפמיניסטית החרדית בקלות בקטגוריות המוכרות והמובחנות של התנועות הפמיניסטיות הקיימות בישראל. מאמרה של **בן-שטרית** על נשים וחופש דת בירושלים מעניק פרספקטיבה השוואתית רחבה אשר בוחנת את האופנים שבהם ריבונות המדינה משפיעה באופן שונה על תנועות נשים יהודיות ומוסלמיות שמתחככות בזירת מאבק לאומית ודתית משותפת. בנייתו שלה היא מראה כיצד תנועות הנשים השונות ממסגרות את מטרותיהן כקשורות למיקום המצטלב שלהן בחברה ותובעות את זכותן לחופש דת באופנים שונים. הניתוח של **הווארי** עוסק בהשפעה של הסדרי דת ומדינה על נשים פלסטיניות בישראל, תוך

התמקדות בזכויותיהן ובאופני הפעולה שלהן כמיעוט בתוך מיעוט. ניתוח זה מדגים את האופן שבו התיאוריה הרב-תרבותית מתקשה להתמודד עם חברות שבהן הגדרות הלאום הן נוקשות ודכאניות.

לבסוף, חשוב גם לציין את הספרות הענפה שעוסקת בנייתו ההשפעה של תהליכים סוציו-פוליטיים על ההבניה של מרחבים ציבוריים בהקשר של היחס המשתנה בין הפרטי והציבורי (הרצוג, 2015; Herzog, 1999). בתוך הדיון הרחב הזה חלק גדול מהספרות הפמיניסטית של מדע המדינה עוסק בהיבטים הפומביים של מרחבים דתיים ובמאבק שמתחולל בחברות מודרניות על הקשר בין דת ומדינה – מרחב ונראות (קוק והראל-שלו, 2021; Fenster, 2005; Nussbaum, 1999) מאמרים רבים בגיליון תורמים תרומה חשובה לדיונים אלה. לדוגמה, מאמרו של **פוקס, רוסמן-סטולמן והלפרין-קדרי** דן בצמיחתן של אלטרנטיבות להבניות הלאומיות והמשפטיות ההגמוניות של פרקטיקת הנישואין בקרב קהילת הרוב היהודי הלאומי בישראל. במחקר מובאים ראיונות עם זוגות שמתארים את האופנים שבהם הם מכוננים את חוויית החתונה מחוץ לרבנות כחווייה לגיטימית מבחינה חברתית – בניגוד לפרקטיקות הרשמיות הלאומיות. המחקר מדגים כיצד ההגדרות החברתיות המקובלות של מיהו זוג נשוי נטענות במשמעות חדשה שמתנגדת לתבניות משפטיות מקובלות. המאמרים של **ברכאת וציון-וולדקס** עוסקים במה שמתרחש כאשר קבוצות מיעוט שהיו נעדרות ייצוג עצמי במרחב הציבורי נכנסות לתוך המרחב הכלל-ישראלי. המאמר של **בן-שטרית** מציע בחינה ביקורתית של האינטראקציה בין אקטיביזם של נשים, חופש הדת והפולחן וריבונות בהקשר של מרחב קדוש בירושלים, ובוחן לעומק את פעילותן של שלוש תנועות נשים באזור האגן הקדוש בעיר. המאמר תורם לעיסוק הביקורתי בפוליטיקה של חופש דת במדינה אתנו-לאומית. כפי שהמאמר מדגים, בשלוש התנועות עקרון חופש הדת משרת – בכוונה או בלי כוונה – לא רק את קידום השוויון האזרחי אלא גם את הרחבת ריבונותה של המדינה האתנית-לאומית, שמעניקה או שוללת זכויות בהתבסס על השתייכות דתית. **נגר-רון** נותנת את הדעת על הזיקות שבין מרחבים גיאוגרפיים לשוליים כלכליים וחברתיים, ומצביעה על הקשר בין ייצוגים אתנו-מעמדיים "רצויים" ובין צבירת כוח ונגישות למשאבים במרחבים שלכאורה שוויוניים ואינם מסומנים.

▲ בין דת למגדר

אם בעבר שלטה בכיפה ההנחה שעם המודרנה, החילוניות וה"קדמה" תאבד הדת מכוחה ותהא רלוונטית פחות, הרי כעת כבר ברור – הן ברמה המחקרית והן בשדה הפוליטי – שתחזית זו התבדתה לחלוטין. הדת מעולם לא נעלמה, והיא ממשיכה להיות שחקן מרכזי בפוליטיקה המקומית, הלאומית והבין-לאומית ברחבי העולם (Arat, 2010; Haynes, 2020). בהקשר זה, בספרות המחקרית הוצעו שני מהלכים

(lived religion) לא פחות מאשר למוסדות דתיים פורמליים (Braidotti, 2008; Neitz, 2011; Ammerman, 2016; Schnabel, 2018). אחרים מושפעים מגישות פוסט-קולוניאליות שמצביעות על הקשר בין עליונות של תפיסות מערביות – אירופוצנטריות ואוריינטליסטיות – ובין עיצוב הדימוי של נשים דתיות או לא מערביות כקורבנות הזקוקות להצלה ולהגנה (Abu-Lughod, 1990). גישות ביקורתיות אלו הניבו סדרת מחקרים פמיניסטיים המזהים סוגים שונים של סוכנות בקרב נשים דתיות (Mahmood, 2005; Avishai, 2008; Bilge, 2010; Burke, 2012; Avishai, Jafar and Rinaldo, 2015; Zion-Waldoks, 2015), כמו גם מחקרים שעוסקים מנקודת מבט הצטלבותית ורגישת הקשר בשאלות של מגדר, מיניות ודת, ובכלל זה בפוליטיקה של נשים דתיות ובשונות תוך-דתית לגבי סוגיות של מגדר. הגישה המתגבשת היא שיש לבחון את הדת בהקשר של מגדר ומיניות כגורם מניע ומכוון, כגורם מתווך, וכתוצר של הבניות מגדריות (Schnabel et al., 2022). למעשה ההצעה היא לחשוב על דת כ"מורכבת" במהותה (complex religion) במובן זה שהיא תוצר של הצטלבות עם ממדים אחרים, כגון מגדר, אתניות, גזע ומעמד (Wilde, 2018), וראוי לחקור אותה ביחס לשאלות של כוח ופוליטיקה (Wilde and Glassman, 2016; Edwards, 2019).

המאמרים בגיליון תורמים תרומה חשובה לפיתוח ולהרחבה של הדיונים הללו. מאמרו של **פוקס, רוסמן-סטולמן והלפרין-קדרי** עוסק בשינוי החברתי שעשוי להיווצר כאשר המדינה מאמצת הסדר דתי מצומצם שיש לו השלכות על אי-שוויון מגדרי, ואילו גורמים אזרחיים בחברה, בכללם אזרחים דתיים, מערערים על הבלעדיות של המדינה כקובעת את גבולות הלגיטימיות. **הווארי** מראה שכדי לפענח את החיבור בין דת למגדר בהקשר של נשים מוסלמיות פלסטיניות בישראל יש להביא בחשבון את המסגרת המדינתית הלאומית-יהודית, שמעצבת הן את החסמים והן את אסטרטגיות השינוי שעומדות לרשותן כדי להתמודד עם אי-שוויון ושוליות מרובה. גם **ברכאת** מצביעה על כך שהקטגוריות של מגדר ודת מכוננות יחד את מציאות החיים של נשים דרוזיות עד כדי כך שאי-אפשר להבחין ביניהן, וכי הסוכנות של נשים אלו מעוצבת גם ביחס למיקום שלהן במדינה היהודית. המאמרים של **בן-שטרית** ושל **ציון-וולדקס** חושפים שונות (אתנית, לאומית, מעמדית ועוד) בין קבוצות של נשים דתיות שפועלות במרחב דומה, אך גם את ההשפעה ההדדית ויחסי הגומלין ביניהן. **נגר-רון** חושפת כיצד תופעת ה"גרעינים התורניים" שנתמכים בידי המדינה פוגעת בנשים מזרחיות משכילות, חילוניות ומסורתיות, החיות בדרום. היא מראה שההיגיון המדינתי האתנוקרטי הניצב בבסיס מדינת ישראל, זה המעניק עדיפות ללאום היהודי ולקבוצת היהודים ממוצא אירופי, ממשך למלא תפקיד מרכזי גם בעידן שבו הכלכלה אמורה להתנהל על פי חוקי השוק, ופועל לשעתוק אי-השוויון הלאומי, האתני והאתנו-מגדרי.

▲ סיכום והוקרת תודה

גיליון זה הוא תוצר של חודשים ארוכים של עבודה משותפת, אך למעשה הרעיון החל להתבשל ולהתגלגל כבר לפני מספר שנים. ראשיתו בסדנת חוקרות שיזמה והובילה תניא ציון-וולדקס שכותרתה "שינוי חברתי ואקטיביזם מגדרי בחברות פריפריאליות בהקשרים מקומיים", בשיתוף עם פרופ' פנינה מוצפי-האלר, ד"ר סראב אבו-רביעה קוויזר וד"ר אבתסאם ברכאת. הסדנה התקיימה בפברואר 2018 בשדה בוקר, בחסות מרכז עזריאלי ללימודי ישראל במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והמכונים לחקר המדבר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הצלחת הסדנה החד-פעמית עוררה רצון להמשיך ולהעמיק את השיח, ובעקבותיו נוצרה קבוצת מחקר שנפגשה באופן קבוע בשנים 2019–2021, בהרכבים משתנים, בהובלתן המשותפת של פרופ' ליאורה בילסקי, ד"ר תניא ציון-וולדקס וד"ר משואה שגיב, ובשנים מסוימות גם מרי חדד וד"ר ראוייה אבורביעה. קבוצת המחקר נשאה את הכותרת "מגדר, דת ולאום בפרשנות מקומית", והתקיימה בזכות שיתוף פעולה בין מרכז מינרבה לזכויות אדם בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, מרכז מלטון לחינוך יהודי בבית הספר לחינוך ע"ש פוקס באוניברסיטה העברית בירושלים והמרכז למשפט יהודי ודמוקרטי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן. אנו, שלוש העורכות – תניא ציון-וולדקס, בקי קוק ואילת הראל – נפגשנו במסגרת קבוצת המחקר הזו, הרמנו את הכפפה והחלטנו לשתף פעולה להביא לידי ביטוי את התוצר המחקרי העשיר בצורת גיליון נושא זה בכתב העת **פוליטיקה**. במהלך התכנון של גיליון הנושא בחרנו להזמין חלק מהמשתתפות בסדנאות שהוזכרו לעיל לקחת חלק במחקר ובכתיבה, וכן הוזמנו חוקרות נוספות מרקעים שונים ומתחומים שונים להצטרף לפרויקט הנוכחי. לאורך השנתיים האחרונות, תוך כדי מגפת הקורונה, נפגשנו מספר פעמים בסדנאות מחקר וחשיבה ואף הצגנו את המחקר המתהווה במסגרות אקדמיות משותפות, בין היתר בכנס השנתי הבין-לאומי של האגודה ללימודי ישראל (AIS) שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן ב-2022. אנו מודות לכל החוקרות והחוקרים שתרמו לנו בהערות ובהצעות לאורך הדרך ובפרט לשופטים האנונימיים של המאמרים. קצרה היריעה מלהזכיר את כל התורמים לתכנון ולהפקה של הגיליון, אך ברצוננו להודות לכמה גורמים חשובים שבלעדיהם הפרויקט לא היה קורם עור וגידים: נודה לעורכי כתב העת, פרופ' גליה פרס בר-נתן ופרופ' דן מיודובניק, על התמיכה, האמון והענקת העצמאות האקדמית להוביל את הגיליון; תודה גדולה לרכז המערכת של כתב העת **פוליטיקה**, ניצן פייביש, על התיאומים והתמיכה בכל שלבי ההוצאה לאור; תודה רבה לכרמית וולברג, שסייעה לנו בהיבטים רבים ומגוונים של העריכה וההוצאה לאור; תודה רבה לעורכת הלשון של כתב העת, חמוטל לרנר, על ההערות והעריכה הקפדנית והמוצלחת; תודה רבה לחברת אלביאן תרגומים על התרגום לערבית ותודה רבה לתמר וידר העורכת הגרפית של

הגליון ומעצבת הכריכה. כמובן, תודה מיוחדת שלוחה לכל הכותבות בגליון על שיתוף הפעולה ועל הנכונות לקחת חלק במארג מחשבתי זה; ולפרופ' חנה הרצוג, מורתנו מעוררת ההשראה, שהסכימה לתרום את המאמר החותם את הגליון ולשתף אותנו במחשבותיה לגבי המחקר בתחומים אלו ולגבי הגליון כולו. תודה לכל השופטים והשופטות על הזמן והמחשבה שהקדישו בקריאת המאמרים ובהצעות מועילות לשיפור. לבסוף נודה זו לזו, על השותפות האינטלקטואלית, על העבודה המשותפת האינטנסיבית והמרתקת, על החברות שנקמה במהלכה ועל הפרגון והתמיכה לאורך כל הדרך. האחריות על הכתוב כולה שלנו.

לסיום, למרות ההישגים הנכבדים והלא מבוטלים של נשים במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת, והאופנים שבהם חייהן של נשים (על גווניהן) ברחבי העולם השתנו מבחינה פוליטית, משפטית, כלכלית וחברתית – עדיין ברור שהשגת שוויון מגדרי מלא שמאפשר לנשים לממש את המגוון הרחב והעשיר של רצונותיהן ויכולותיהן נותר יעד רחוק. לא זו בלבד אלא שההיסטוריה מלמדת שהישגים של נשים אינם מובנים מאליהם, והקדמה איננה מובטחת אלא נדמית לעיתים יותר כ"שני צעדים קדימה, אחד אחורה" (Karazi-Presler and Sasson-Levy, 2022). כך, למשל, בשבועות שקדמו לסגירת גליון זה הפך בית המשפט העליון בארצות הברית את הפסיקה ההיסטורית שמעגנת את זכותן של נשים על גופן (רו נגד וייד, דובס נגד ג'קסון), ובכך שיקף את העוצמה של ההצטלבות בין כוחות שמרניים דתיים ללאומיים והשפעתה על סוגיות מגדריות בהקשר הצפון-אמריקאי. כמו כן, האלימות נגד נשים נמשכת כמעט באין מפריע ואף גוברת באזורים רבים בעולם, כולל במדינת ישראל. תהליכים מנוגדים אלה מחזקים את התובנה שפעולה אפקטיבית לקידום מעמדן של נשים דורשת הבנה של המערכות המצטלבות והמרובות שפועלות לעיצוב החברה ושמשמרות את מעמדן הפגיע. כולנו תקווה שהניתוחים שמובאים במאמרים בגליון זה יתרמו ולו במקצת להעמקת ההבנה שלנו בנוגע למצבן המורכב של נשים והפעולות הפוליטיות שלהן, ושהידע החדש שנוצר יוליד גם פעולות של שחרור וצדק.

רשימת מקורות

- אוקין, סוזן מולר, 1998. "הרהורים על פמיניזם ורב-תרבותיות", **פוליטיקה, כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים** 1: 9–26.
- אנדרסון, בנדיקט, 1999. **קהילות מדומיינות**, תרגום: דן דאור, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברקוביץ, ניצה, 1999. "אשת חיל מי ימצא?": נשים ואזרחות בישראל", **סוציולוגיה ישראלית** ב(1): 277–317.
- גלנר, ארנסט, 1994. **לאומים ולאומיות**, תרגום: דן דאור, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- הרצוג, חנה, 2015. "מיסוד הרבנות הראשית: ממנגנון שליטה קולוניאלי למיסוד של גבולות לאומיים אתניים ומגדריים", יהודה שנהב (עורך), **הציונות והאימפריה**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 237–265.
- , 2014. "התרת הסבך של המודרניות: ההבניה ההדדית של דת, מדינה, מגדר", חנה הרצוג וענת פירילה-לפידות (עורכות), **פרדוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 24–70.
- ליבמן, צ'ארלס (ישעיהו), 1977. "לקראת חקר הדת העממית בישראל", **מגמות** כג(2): 95–109.
- קוק, בקי, ואילת הראל-שלו, 2021. "אני רק עובדת, זו לא קריירה – נרטיבים של נשים חרדיות על סוכנות ותעסוקה", **מגדר** 8.
- ששון-לוי, אורנה, וחן משגב, 2017. "חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ב-21: בין נאו-ליברליזם לבין נאו-קולוניאליזם", **מגמות** נא(2): 165–206.
- Abu-Lughod, Lila, 1990. "The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women", *American Ethnologist* 17: 41–55.
- Ammerman, Nancy T., 2016. "Lived Religion as an Emerging Field: An Assessment of Its Contours and Frontiers", *Nordic Journal of Religion and Society* 29(2): 83–99.
- Anthias, Floya, 2002. "Where Do I belong? Narrating Collective Identity and Translocational Positionality", *Ethnicities* 2(4): 491–514.
- Arat, Yeşim, 2010. "Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: Implications of a Democratic Paradox?", *Third World Quarterly* 31(6): 869–884.
- Asad, Talal, 2003. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford: Stanford University Press.
- Avishai, Orit, 2008. "'Doing Religion' in a Secular World: Women in Conservative Religions and the Question of Agency", *Gender & Society* 22(4): 409–433.
- Avishai, Orit, and Courtney Ann Irby, 2017. "Bifurcated Conversations in Sociological Studies of Religion and Gender", *Gender & Society* 31(5): 647–676.
- Avishai, Orit, Afshan Jafar, and Rachel Rinaldo, 2015. "A Gender Lens on Religion", *Gender & Society* 29(1): 5–25.
- Berg-Sørensen, Anders, 2013. *Contesting Secularism: Comparative Perspectives*, Farnham, UK: Ashgate.
- Bilge, Sirma, 2010. "Beyond Subordination vs. Resistance", *Journal of Intercultural Studies* 31(1): 9–28.
- Boyer, Dominic, and Claudio Lomnitz, 2005. "Intellectuals and Nationalism: Anthropological Engagements", *Annual Review of Anthropology* 34(1): 105–120.

- Bracke, Sarah, 2008. "Conjugating the Modern/Religious, Conceptualizing Female Religious Agency: Contours of a 'Post-Secular' Conjuncture", *Theory, Culture & Society* 25: 51–67.
- Braidotti, Rosi, 2008. "In Spite of the Times: The Postsecular Turn in Feminism", *Theory, Culture & Society* 25(6): 1–24.
- Burke, Kelsy C., 2012. "Women's Agency in Gender-Traditional Religions", *Sociology Compass* 6(2): 122–133.
- Casanova, José, 2019. *Global Religious and Secular Dynamics: The Modern System of Classification*, Leiden and Boston: Brill.
- Cohen-Almagor, Raphael, 2002. *The Republic, Secularism and Security: France versus the Burqa and the Niqab*, Cham, Switzerland: Springer.
- Crenshaw, Kimberle, 1991. "Mapping the Margins: Identity Politics, Intersectionality, and Violence against Women of Color", *Stanford Law Review* 43(6): 1241–1299.
- Deutsch, Karl, 1953. *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Don-Yihya, Eliezer, 2005. "Orthodox Jewry in Israel and in North America", *Israel Studies* 10: 157–187.
- Edwards, Korie L., 2019. "Presidential Address: Religion and Power – A Return to the Roots of Social Scientific Scholarship", *Journal for the Scientific Study of Religion* 58(1): 5–19.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, 2002. *Multiple Modernities*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Fenster, Tovi, 2005. "Identity Issues and Local Governance: Women's Everyday Life in the City", *Social Identities* 11(1): 21–36.
- Golan, Galia, 1997. "Militarization and Gender: The Israeli Experience", *Women's Studies International Forum* 205(5-6): 581–586.
- Hassner, Ron E., 2003. "'To Halve and to Hold': Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", *Security Studies* 12(4): 1–33.
- Haynes, Jeffrey (ed.), 2020. *Politics of Religion: A Survey*, Oxon and New York: Routledge.
- Herzog, Hanna, 2021. "One Hand Given, the Other Taken Away: A Feminist Perspective on Polity, Religion, and Gender in the Pre-State Period", *Israel Studies Review* 36(2): 31–47.
- , 1999. *Gendering Politics: Women in Israel*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Herzog, Hanna, and Ann Braude (eds.), 2009. *Gendering Religion and Politics: Untangling Modernities*, New York: Palgrave MacMillan.
- Hobsbawm, Eric, 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav, 1985. *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Kandiyoti, Deniz, 2000. "Guest Editor's Introduction: The Awkward Relationship: Gender and Nationalism", *Nations and Nationalism* 6(4): 491–494.
- Karayanni, Michael, 2020. *A Multicultural Entrapment: Religion & State among the Palestinian-Arabs in Israel*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Karazi-Presler, Tair, and Orna Sasson-Levy, 2022. "Two Steps Forward, One Step Back: Gender Relations in Contemporary Israel", in Guy Ben-Porat, Yariv Feniger, Dani Filc, Paula Kabalo and Julia Mirsky (eds.), *Routledge Handbook on Contemporary Israel*, London: Routledge, pp. 337–350.
- Kedourie, Elie, 1993. *Nationalism*, 4th Edition, Oxford: Basil Blackwell.
- Kymlicka, Will, 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Mahmood, Saba, 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton: Princeton University Press.
- Mylonas, Harris, and Maya Tudor, 2021 "Nationalism: What We Know and What We Still Need to Know", *Annual Review of Political Science* 24: 109–132.
- Najmabadi, Afsaneh, 1997. "The Erotic Vutan (Homeland) as Beloved and Mother: To Love, to Possess, and to Protect", *Comparative Studies in Society and History* 39(3): 442–467.
- Neitz, Mary Jo, 2014. "Becoming Visible: Religion and Gender in Sociology", *Sociology of Religion* 75(4): 511–523.
- , 2011. "Lived Religion: Signposts of Where We Have Been and Where We Can Go from Here", in Giuseppe Giordan and William H. Swatos, Jr. (eds.), *Religion, Spirituality and Everyday Practice*, Dordrecht: Springer, pp. 45–55.
- Nussbaum, Martha, 1999. "Women and Equality: The Capabilities Approach", *International Labor Review* 138(3): 227–245.
- Phillips, Anne, 1998. *The Politics of Presence*, New York: Oxford University Press.
- Possamai, Adam, 2017. "Post-Secularism in Multiple Modernities", *Journal of Sociology* 53(4): 822–835.
- Rinaldo, Rachel, 2010. "Women and Piety Movements", in Bryan S. Turner (ed.), *The new Blackwell Companion to the Sociology of Religion*, Hoboken, NJ: Wiley, pp. 584–605.
- Schnabel, Landon, 2018. "More Religious, Less Dogmatic: Toward a General Framework for Gender Differences in Religion", *Social Science Research* 75: 58–72.
- Schnabel, Landon, Eman Abdelhadi, Katherine Ally Zaslavsky, Jacqueline S. Ho, and Angie Torres Beltran, 2022. "Gender, Sexuality, and Religion: A Critical Integrative Review and Agenda for Future Research", *Journal for the Scientific Study of Religion* 61(2): 271–292.
- Smith, Anthony, 1979. *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Spickard, James V., 2017. *Alternative Sociologies of Religion: Through Non-Western Eyes*, New York: New York University Press.
- Tambini, Damian, 1998. "Nationalism: A Literature Survey", *European Journal of Social Theory* 1(1): 137–154.

Tranby, Eric, and Samantha E. Zulkowski, 2012. "Religion as Cultural Power: The Role of Religion in Influencing Americans' Symbolic Boundaries around Gender and Sexuality", *Sociology Compass* 6(11): 870–882.

van den Brandt, Nella, 2019. "Secularity, Gender, and Emancipation: Thinking through Feminist Activism and Feminist Approaches to the Secular", *Religion* 49(4): 691–716.

Wilde, Melissa J., 2018. "Complex Religion: Interrogating Assumptions of Independence in the Study of Religion", *Sociology of Religion* 79(3): 287–298.

Wilde, Melissa, and Lindsay Glassman, 2016. "How Complex Religion Can Improve Our Understanding of American Politics", *Annual Review of Sociology* 42(1): 407–425.

Yuval Davis, Nira, 1993. "Gender and Nation", *Ethnic and Racial Studies* 16(4): 621–632.

Yuval-Davis, Nira, and Floya Anthias, 1989. *Woman-Nation-State*, London: Macmillan.

Zion-Waldoks, Tanya, 2015. "Politics of Devoted Resistance", *Gender & Society* 29(1): 73–97.